

Azem Kožar

HISTORIJSKI IZVORI I HISTORIOGRAFIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Namjera ovog priloga je da ukaže na neophodnost konkretnije i intenzivnije brige historičara i odgovarajućih stručnih, obrazovnih i naučnih institucija iz oblasti historiografije za stanje, istraženost i dostupnost historijskih izvora kao vrela historijskog (objektivnog) saznanja koji se, između ostalog, u vidu historiografskog teksta prezentiraju u historiografskoj literaturi različitog ranga i značaja. Činjenica da je na ovu temu u bosanskohercegovačkoj historiografiji (i oko nje) dosta toga rečeno i napisano krije opasnost ponavljanja nečeg što je općepoznato. Međutim, jasno artikulirano stajalište historijske nauke, kao i arhivistike, u vidu konkretnog projekta dugoročnog istraživanja i publikovanja historijskih izvora o Bosni i Hercegovini nije postojalo.¹

Poznata je i neosporna činjenica da od valjanosti historijskih izvora bitno umnogome zavise i rezultati i dometi historiografskih istraživanja. Što su izvori kompletniji, kvalitetniji i dostupniji to će istraživanje biti brže, adekvatnije i objektivnije obavljeno, i obrnuto. Iz ove činjenice izvire i organska potreba historijske nauke za brigom o stanju historijskih izvora.

Sa kakvim je sve historijskim izvorima Bosna i Hercegovina raspolagala pa i šta je sve, bar globalno uzevši, od historijskih izvora postojalo, manje više je poznato, kao što je poznat (bar naučnoj javnosti) i odnos bosanskohercegovačke historiografije o ovom pitanju do rata 1992. godine. Međutim, bez pretenzija za davanjem neke sveobuhvatne ocjene odnosa bosanskohercegovačke historiografije prema akutnom problemu stanja historijskih izvora (što je zadatak historijske kritike), neophodno je naglasiti da je ovo pitanje, mada je bilo konstantno prisutno, u mnogo čemu nedostatno i neodgovarajuće tretirano. Potvrđujući između ostalog i ocjene *Savjetovanja o historiografiji Bosne i Hercegovine*

---

1 Izvjestan izuzetak na ovom planu čini publikovanje više tomova *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu* u izdanju Vojnohistorijskog instituta Beograd, u kojem su objavljena i brojna dokumenta koja se odnose na Bosnu i Hercegovinu (npr. tom IV se u cjelosti odnosi na BiH).

(1945-1982), održanom u Sarajevu 1982. godine,² gdje je, između ostalog, ukazano na potrebu tješnje saradnje historije i arhivistike, kako bi se brže i efikasnije djelovalo na prevazilaženju nagomilanih poteškoća u korištenju i istraživanju arhivske građe kao, bez sumnje, najznačajnijeg historijskog izvora. Aktivnosti su bile uglavnom usmjerene na istraživanje i publikovanje arhivske građe u arhivima i drugim institucijama BiH, socijalističke Jugoslavije i šire. Istraživanja u stranim arhivima su bila pretežno pojedinačna i sporadična, nego li timska i organizirana,³ zbog čega ona nisu bitnije uticala na jačanje dokumentacione osnove o prošlosti BiH. Više su koristila takorekuć za jednokratnu upotrebu, a publikovan je relativno mali dio historijskih izvora od nekoliko tomova arhivske građe. Istina, neki projekti su započeti. (*Projekat kompleksnog istraživanja i kompletiranja arhivskih fondova u arhivima BiH*, potom *Društveni cilj XIII* kao istraživačko-historiografski projekat i dr.), ali oni nisu završeni.

Sve ovo potvrđuje činjenicu da su mnoga "otvorena" pitanja historijskih izvora i ranije, pa i počev od 1945. godine, od kada se i može govoriti o historiografiji i arhivistici u Bosni i Hercegovini, bila uočena od strane historičara i arhivista. Čak se 1982. godine smatralo da "ako se u tom pogledu stanje ne popravi (...) istoriografija današnje generacije (će) biti veliki dužnik budućim generacijama"⁴. Međutim, intenzitet aktivnosti bio je usmjeren na period NOR-a i socijalističke revolucije, odnosno radničkog pokreta.

Stanje se u narednih deset godina (do rata 1992.) unekoliko popravilo. U sklopu širih društvenih opredjeljenja izgrađenih i pod "pritiskom" historiografije, arhivska služba BiH je bila u trendu rješenja brojnih akutnih pitanja struke: prostor, kadrovi, oprema i sl., što je bitno uticalo na stanje zaštite, sredenosti i pristupačnosti (dostupnosti) arhivske građe za istraživanje, ali sve to što je urađeno nije odgovaralo nivou društvenih i naučnih potreba, tako da je taj "dug generacija" ipak rastao. Apliciraću to nekim brojčanim pokazateljima.

Arhivska služba BiH je obavljana na cijelom prostoru BiH putem arhivske mreže koju je činio Arhiv BiH kao centralna i matična arhivska ustanova i osam regionalnih arhiva: u Doboju, Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Travniku, Tuzli, Sarajevu i Foči. Raspolagala je prostorom od cca 9.000m², sa cca 150 arhivskih radnika, od čega oko 73% stručnih, sa 3040 arhivskih fondova i zbirki, ukupne količine od cca 25.000 m¹ građe, od čega je većina bila arhivistički (analitički i

2 Na Savjetovanju je podnijeto sedam referata (za sedam vremenskih perioda). Materijali sa ovog skupa (referati, diskusije i dr.) objavljeni su 1983. godine u Sarajevu u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Posebna izdanja, knj. LXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj 12). Slično savjetovanje održano je 1966. godine.

3 *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982.)*, Sarajevo 1983., diskusija Side Marjanović, str. 139-142.

4 Isto, diskusija Alojza Benca, str. 124.

sumarni inventari) sređena i pristupačna za korištenje. Zaštitom građe u nastajanju bilo je obuhvaćeno cca 12.000 imalaca arhivske građe.⁵ Ovi rezultati su u istinu vrijedni pažnje, pa i sa aspekta historiografije. Međutim, to zaista nije ni izdaleka bilo ono što su nalagale stvarne društvene i naučne potrebe arhivistike i historiografije, kada se radi o stanju (količini) preuzetosti, stručnoj obradi i mogućnostima korištenja arhivske građe. Između ostalog, prema istraživanjima iz 1991. godine, na preuzimanje u arhive je čekalo cca 135.000 m1 građe - pretežno građe ugašenih registratura, među kojom je preko 1.000 m1 nastalo prije 1945. godine. Arhivistički je bilo obrađeno i pristupačno za istraživanje cca 58% u arhivima pohranjene građe, i to na klasičan način, bez mogućnosti korištenja iste putem savremene informacijske tehnologije.⁶ Sve ovo, kada je u pitanju stanje (kvalitet i kvantitet) historijskih izvora i mogućnost korištenja arhivske građe od strane historičara i drugih istraživača jasno potvrđuje konstataciju o raskoraku između stanja i potreba.

Proces tranzicije bosanskohercegovačkog društva, koji je, kako se zna, započeo prije jednu deceniju i još uvijek traje, prošavši kroz četverogodišnju ratnu kataklizmu, aktuelizirao je i povećao predratne i donio nove poteškoće u vezi sa historijskim izvorima. Time su i arhivistika i historiografija dovedene u kvalitativno novu poziciju, u mnogo čemu bitno složeniju od prijeratne. Na te okolnosti i činjenice potrebno je nešto bliže ukazati.

Prije svega, u minulom periodu na razne načine su nastale, (uništene, opljačkane, iznijete van zemlje i sl.), ogromne količine arhivske građe sa prostora BiH, čime je, razumljivo, bitno sužena dokumentaciona osnova i za historiografska istraživanja. Sjetimo se samo pljačke zemljišnih i matičnih knjiga u vrijeme rata, o čemu je u javnosti bilo informacija. Prema dosadašnjim arhivističkim istraživanjima, uništeno je čak 50% arhivske građe u nastajanju, tj. cca 80.000 m1, među kojom je i ona stara i vrijedna ali nepreuzeta arhivska građa, a taj proces stradanja, što je posebno važno istaći, još uvijek nije zaustavljen. U arhivima su takođe, usljed granatiranja, vlage i sl., oštećene izvjesne količine arhivske građe a cca 250 m1 građe je uništeno (Arhiv BiH cca 50 m1 i Arhiv Hercegovine cca 200 m1).⁷ Naučnoj i široj javnosti su poznata stradanja Orijentalnog instituta u Sarajevu (građe), Narodne i univerzitetske biblioteke Sarajevo (bibliotečkog fonda i zbirke rukopisa i sl.) te mnogih drugih pokretnih, kao i nepokretnih, kulturnih dobara, o čemu ni do danas nisu svedeni crni bilansi.

5 *Standardi i normativi u arhivskoj djelatnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991., str. 112.

6 Isto; Azem Kožar, *Potrebe i mogućnosti arhiva u Bosni i Hercegovini za preuzimanjem arhivske građe od imalaca*, Glasnik arhiva i DAR BiH, br. 31, Sarajevo 1991., str. 37-38.

7 Azem Kožar, *Ratna stradanja arhivske građe Bosne i Hercegovine (1992.-1995.)*, Sodobni arhivi '99, br. 21, Maribor 1999., str. 287-292.

Razlog tome leži, bar kada je arhivska građa u pitanju, u nebrizi ili nefunkcioniranju države na svim nivoima, ali i u sporom artikuliranju stavova i interesa struke i nauke, između ostalog arhivistike i historiografije.

Sada se historiografija, arhivistika i društvo u cjelini, nalaze pred odgovorom na dva krucijalna pitanja:

1. kako zaustaviti dalju eroziju historijskih izvora i
2. kako obnoviti i kompletirati kulturno-historijsku građu tj. historijske izvore?

Ova potreba dolazi u vrijeme kada, postoje znatno slabiji materijalni i drugi potencijali u odnosu na vrijeme s početka tranzicije, posebno u odnosu na vrijeme prije rata 1992. godine. Ima manje kadrova, manje arhivske građe, manje opreme i procesne tehnike u arhivima, a slično je i u institutima i na fakultetima, a znatno više poteškoća i nagomilanog važnog posla, kako u arhivistici tako i u historiografiji. Pozitivna promjena stanja se dogodila jedino u promjeni društvenih odnosa (otvaranjem procesa izgradnje građanskog društva evropskog tipa) i u značajno većem prisustvu i interesu međunarodnog faktora (stručne, naučne i šire javnosti) za spoznaju i pomoć u istraživanju bosansko-hercegovačke prošlosti. U čemu je suština stvari kada se radi o prvom, odnosno drugom pitanju?

1. Zaustaviti proces daljeg nestajanja historijskih izvora (ovdje se najprije misli na arhivsku građu). U ovo vrijeme to je teško ostvarljivo bez otklanjanja uzroka koji do toga dovode kao:

- velikodržavne i nacionalističke pobude i težnje koje nastoje uništiti sve što ne pripada "svome" narodu;

- naglašeni ideološki revanšizam prema minulom socijalističkom periodu naše prošlosti koji potpuni raskid sa tim vremenom vidi isključivo u uništenju svega što na njega podsjeća, pa i arhivske građe i drugih historijskih izvora;

- nedovoljna briga države i međunarodne zajednice da se u skladu sa međunarodnim konvencijama u zemlju vrati brojna u toku rata opljačkana i iz zemlje iznešena arhivska građa i druga pokretna kulturna dobra;

- odsustvo primjene prijeratnih arhivskih i drugih propisa o zaštiti arhivske građe i drugih kulturnih dobara i odredaba međunarodnog sistema zaštite kulturnih dobara, čime je stvorena svojevrsna nesigurnost koja pogoduje snagama destrukcije;

- nepostojanje bar relevantnih (novih) propisa na nivou zemlje kojima bi se sveobuhvatno i na civilizacijski funkcionalan način uredila pitanja zaštite kulturnih dobara, pa i arhivske građe i drugih historijskih izvora. Ovdje se misli na potrebu uređenja statusa arhivske građe nastale kao posljedica promjena koje donosi tranzicija društva: promjena vlasništva - iz društvenog i državnog u privatno, pitanje građe vjerskih zajednica do 1945., do 1992. i dalje, pitanje

ophođenja sa građom privatnog sektora, građom međunarodnog faktora koja nastaje u BiH itd. Ova grupa pitanja zahtijeva prije svega konkretne postupke od strane države, a uz budno prisustvo i usmjeravanje struke i nauke.

2. Obnavljanje i kompletiranje dokumentacione osnove, tj. osiguranje nekog optimuma valjanih i dostupnih historijskih izvora, kako bi se stvorila mogućnost za dalji (i brži) razvoj historiografije, je još složenije i stručno-naučno zahtjevnije pitanje. Naime, naznačenim i drugim stradanjima arhivske građe i drugih kulturnih dobara značajno su reducirani ionako samo fragmentarno sačuvani historijski izvori na prostoru Bosne i Hercegovine. Obnoviti njih u mogućoj mjeri je dug i složen proces na kojem treba godinama da rade brojni timovi arhivista i historičara. Svjetskoj nauci je dobro poznata metodologija takvog rada (obnavljanje fondova italijanskih, njemačkih i drugih arhiva stradalih u toku Drugog svjetskog rata). Kada se radi o istraživanjima u stranim arhivima, institutima, muzejima i sl., ista moraju biti cjelovito (kompletno) postavljena, čiji bi krajnji efekat bio mikrofilmovana (ili skenirana) kopija dokumenata. Brojni istraživači još uvijek čuvaju kod sebe kopije (najčešće kseroks) istražene građe čiji su originali uništeni, te bi istu dok je u stanju upotrebljivosti, trebalo predati arhivima, ili bar presnimiti.

Naravno, postoje brojne mogućnosti i brojni modaliteti obnove fondova arhivske građe. Neki od njih trebalo bi da po prvi put budu primijenjeni u arhivističkoj praksi - kakvo je npr. obnavljanje fondova stradale registraturne građe (građe u nastajanju), ali o tome ovdje nema potrebe bliže raspravljati.

Dakle, u procesu razvoja bosanskohercegovačke historiografije, posebno od početka tranzicije društva, pred istu su postavljena mnoga otvorena pitanja, čije nerješavanje nerijetko produbljuje postojeće antagonizme u društvu, posebno one koji imaju karakter etničkih odnosa na prostoru BiH. A čak i takve i slične "najgore istorijske pukotine" među narodima se, po stavovima akademika Branislava Đurđeva, "objektivnim naučnim objašnjenjem slivaju u uzajamno razumijevanje".⁸

Ako je historija BiH, kako to navodi akademik Enver Redžić, "... neiscrpan rudnik: što se dublje kopa, ruda je sve vrednija",⁹ a ona to bez sumnje i jeste, onda je za to "duboko kopanje", za adekvatno historijsko (naučno) objašnjenje i "najgorih historijskih pukotina", i za neko "smanjenje duga generacijama" i sl., bitan preduslov u civilizacijskom i naučnom pristupu pitanju historijskih izvora u dva naznačena pravca. Te zadatke historiografija i arhivistika, prije svih, mogu rješavati i riješiti u uvjetima novog normalnog civilizacijskog okruženja, i uz to samo dobro osmišljenom i koordiniranom

8 *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1983., diskusija Branislava Đurđeva, str. 125.

9 Isto, diskusija Envera Redžića, str. 154.

visokostručnom i naučnom aktivnošću. Modaliteti ostvarenja ovog cilja mogu biti različiti, ali je nužnost njegove realizacije bez alternative. Što to prije shvate: društvo, historičari i arhivisti, to će pojedinačni i ukupni gubitak biti manji a rezultat bolji. Ukratko, suština stvari, kada je u pitanju odnos historiografije i historijskih izvora, je u tome: koliko historijska nauka treba da se bavi problematikom historijskih izvora (istraživanjem, publikovanjem i dr.), šta treba i može sama da uradi, a šta u korelaciji sa arhivistikom i pomoćnim historijskim naukama, kako bi ovo pitanje bar u nešto manjoj mjeri ubuduće bilo usko grlo ove nauke? Neosporno je da se historičari i odgovarajuće institucije (arhivi sami i ministarstva) moraju znatno više baviti pitanjima historijskih izvora, uvažavajući pri tome sve specifičnosti koje nova informacijska tehnologija u tome nudi. Otuda bi intenzitet aktivnosti trebalo usmjeriti, osim trajno aktuelnog pitanja zaštite, pristupu izvorima (putem računarskih mreža i sl.) a manje klasičnim oblicima njihovog publikovanja. A bolja (veća) dostupnost historijskih izvora bi, razumljivo, bitno uticala na kvalitet bosanskohercegovačke historiografije.

*****

Od stanja i dostupnosti historijskih izvora direktno zavise rezultati i dometi historiografije. Kako je stauje historijskih izvora u Bosni i Hercegovini veoma manjkavo, na šta je dodatno uticalo njihovo stradanje u minulom ratu u BiH, to je i mogućnost spoznaje historijske istine ograničena. Iz ovih, ali i brojnih drugih razloga, historiografija o Bosni i Hercegovini nije na kvalitativno zadovoljavajućem naučnom nivou. Promjena tako nepovoljnog stanja, između ostalog, moguće je izvršiti samo jasnim artikuliranjem stavova historiografije i arhivistike, uz odgovarajuću materijalnu podršku države, na planu adekvatne zaštite, sređenosti i dostupnosti historijskih izvora, vodeći pri tome računa o mogućnostima koje nudi savremena informacijska tehnologija.

S u m m a r y

THE HISTORICAL SOURCES AND THE HISTORIOGRAPHY ON BOSNIA-HERZEGOVINA

The results and achievements of historiography are directly dependent on the state and accessibility of the historical sources. As the deficiency in the historical sources in Bosnia and Herzegovina is prevalent, due - *inter alia* - to their destruction in the recent war in (aggression on) Bosnia and Herzegovina, the capacity for attaining the historical truth is limited. Because of this, as well as a number of other reasons, historiography in Bosnia and Herzegovina is currently not at the satisfactory scientific level. The change in such an unfavourable situation, among other things, is possible only through a clear articulation of the attitudes of historiography and archives, with suitable material support from the state in terms of an adequate protection, systematisation and access to the historical sources, taking care in all this of the possibilities offered by the modern information technology.